

Maailman synty ja luominen Muinaissuomalaisten maailmanyymmärryksestä Unto Salo

Menneisyyden jäljet ja menneisyyskuva

Menneisyys tunnetaan vain jäljistään, myös ihmisyhteisöjen menneisyys eli historia. Jäljet jakautuvat useihin kategorioihin, joita historiatutkimus, arkeologia, kielihistoria, kansatiede, folkloristiikka ja uskontotiede tutkivat. Niiden saavutukset ovat huomion-arvoiset, mutta rajoittuvat luonnollisesti omiin sektoreihinsa eivätkä kuvaa koko kulttuuria. Kulttuuri on näet ihmisyhteisön materiaallinen ja henkinen varustus, joka toimii kokonaisuutena, vaikka sitä tutkitaankin erillissektoreina. Kulttuuri on tavattoman monisäikeinen vaikutusverkko, jonka toimintaa ja yhteyksiä ei ihmisen tiedonsaanti-järjestelmä kykene täysin hahmottamaan. Tästä johtuu, ettei ole kyetty luomaan yleistä kulttuuriteoriaa eikä kyettäne vastakaan. Me voimme kyllä kuvata kulttuuria ja sen kehittymistä, ja voimme näitä analogioiden avulla tietystä määrin tulkitakin, mutta paljon jää tulkintojen ulkopuolelle. Meidän on siis tyydyttävä siihen, että kulttuurin historia on ainutkertainen ilmiö, jota ei voi laboratorioissa toistaa. Meidän on tyydyttävä siihenkin, että kulttuurin sektorikohtaiset menneisyyskuvat ovat kokonaisuuden kannalta rajallisia, mutta voimme ajatella, että yhdistämällä sektorikohtaiset kuvat voisimme piirtää kulttuurin kehityksestä täyteläisemmän kuvan kuin minkään yksittäisen sektorin menneisyysjäljet mahdollistavat.

Asia ei ole sinänsä uusi; jossakin määrin tällaista yhdistämistä on yritetty Suomessakin kahden kolmen vuosisadan ajan, joskin lähinnä satunnaisesti. Muuhun ei ole ollut mahdollisuuksia, mutta nykyisin tilanne on jossakin määrin toinen. Arkeologia, historiallinen kielitiede, folkloristiikka ja muu perinteentutkimus ovat saavuttaneet tason, joka mahdollistaa aikaisempaa täyteläisemmän synteetin, ainakin sen yrittämisen. Tavoite on tietysti yksittäiselle tutkijalle ylivoimainen, jos rima asetetaan hyvin korkealle, mutta vaatimattomampana mahdollinen.

Tällaisissa mietteissä ryhdyin viisi vuotta sitten kirjoittamaan tutkimusta teemasta *Kalevalaiset myytit ja uskomukset arkeologian, kielihistorian ja kulttuurihistorian näkökulmasta*. Siitä valmistui pitkän aherruksen tuloksena kolmiosainen käsikirjoitus, jossa pyrin asettamaan kalevalaiset myytit arkeologisiin ja kulttuurihistoriallisiin taustoihinsa, sellaisiin, jotka voidaan niille näiden tieteenalojen näkökulmista perustella. Puolustelen tällaista yltyöpäisyyttä sillä, että Lemmenjoella löytää kultaa vain se, joka kaivaa, ja kaivaa puolestaan vain se, joka uskoo jotakin löytävänsä.

· Esitän tässä kirjoituksessa joitakin piirteitä 2012 ilmestyneestä tutkimuksestani *Olevaisuus ja sen valtiut* – *Muinaissuomalaisten maailmanyymmärrys*. Se on ensimmäinen osa trilogiasta, johon lisäksi kuuluvat *Luonto ja kulttuuri – Muinaissuomalaisten elämänymmärrys* ja *Tuoni, Pohjola, Taivas – Muinaissuomalaisten Tuonelat*. Tutkimuksessa on faktat esitetty ja väitteet koetettu perustella yksityiskohtaisesti ja loogisesti, minkä vuoksi tässä katsauksessa on vain muutama viite ja kuva.

Alun elementit

Kalevalaistenkin myyttien mukaan olevaisuudella oli alkunsa. Alun elementteinä ovat meri, alkulintu ja muna. Munasynty on elollisessa luonnossa yleinen ilmiö ja tarjosi analogian olevaisuudenkin synnylle. Alkumyytit tunnettiin Suomessa varmaankin jo Suomen varhaisimman suomalaisasutuksen, jäkärlänsuomalaisasutuksen piirissä 5. vuosituhannen lopulla. Silloin tänne Ylä-Volgan suunnasta muuttaneet ilmeisesti lainasivat aikaisemmilta asujilta sanan *meri*.

Munamyytti

Olevaisuuden synnystä kertoo kaksi kalevalaista perusmyyttiä, munamyytti ja sukeltajamyytti. Kumpaankin kuuluu alkumeri ja alkulintu. Itse olevaisuuden syntyä, munan rikkoutumista, itse asiassa siis jonkinlaista alkuräjähdyttä, munamyytti kuvaa seuraavasti: *Mi munassa ylistä kuorta, ylisiksi taivahiksi, mi munassa alista kuorta, alisiks on moa-emiksi, mi munass on valkiaista, nepä on kuuksi taivosella, mi munass on ruskiasta ne on päiväks taivosella, mi munass on kirjavaista, nep on taivosen tähiksi, mi munass on mustukaista, ne on pilviks taivosella.*¹ Munamyytti kertoo siis maan ja taivaan, päivän (aurion), kuun, tähtien ja pilvien synnyn, mutta ei käsittele elollista luontoa eikä ihmistä. Maailman synty edellyttää kuitenkin vielä vanhempia alkumerta ja alkulintua. Syntyneestä olevaisuudesta voidaan tehdä ainakin yksi analogiapäätelmä. Kun siis maa ja taivas molemmat syntyivät munan kuoresta, voitaneen analogisestikin päätellä, että myös taivas ymmärrettiin samalla tavoin kiinteäksi kuin maakin.² Tätä ilmaisee myös termi *ilman kansi*, jossa *ilma* merkitsee `taivasta`. Emme kuitenkaan tiedä, onko *ilman kansi* yhtä vanha kuin sen sanahistorialliset, ts. suomalais-ugrilaiset osat. Varmaa on kuitenkin, että *ilman kansi* on vanhempi kuin olevaisuuden alkua kuvaavat kalevalaiset säkeet. Kalevalaiseen säeasuun koko myytti puettiin vasta, kun balteilta oli noin 2400–2000 omaksuttu kalevalainen säe; arjalaisaroilta omaksuttu *taivas* on summittain kolmannen vuosituhannen lopulta.

Munamyyttiä on vaikea kommentoida arkeologisesti, sillä tiedossani on vain pari siihen liittyvää arkeologista todistetta. Niistä vanhempi on Äänisen Guri-saaren kalliopiirros munanmuotoisessa kallionvärjäytymässä, johon on kuvattu joutsen, muna ja kävelevä kuu (kansanlaulussa: ”*ja vaikka kuu jo kulki*”), hirvi, ehkä joko aurinko- tai tuulihirvi, sekä peura, ehkä pyyntiriistan edustaja.³ Muna on kuvattu joutsenen alle ja sopii sijainniltaan munamyyttiin, ja myyttiin sopii myös kulkeva kuu; hirvi jää kuitenkin arvoitukseksi. Venäläiset tutkijat K. D. Laushkin ja A. A. Formozov yhdistivät piirroksen tästä huolimatta kalevalaisiin myytteihin, ja tulkinta kyllä sopii, joskaan ei ole varma.

¹ Säkeet lainattu tutkimuksesta Matti Kuusi, *Kalevalaista kertomaruoutta*, s. 26. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 262. Helsinki 1980.

² Esimerkkinä vaikkapa *Raamatun* luomiskertomuksen käyttämä termi, suomalaisessa Raamatussa *taivaan vahvuus*, tai germaanisten kielten *himmel*-sanue, joka palautuu kantaeurooppaan, tämän verbiin `peittää kivellä`.

³ Aallot ovat paljastaneet Äänisen itärannoilta paikoin peruskallioita, joita seudun kivikautiset asukkaat, ilmeisesti Volgan suunnasta (Lalovon kulttuurista) muuttaneet suomalais-ugrilaiset ovat käyttäneet pyhäköinä ja uurtaneet niiden silopintoihin pyhiä kuviaan. Ne ovat enimmäkseen yksittäisiä, kukin kuvio siis oma kokonaisuutensa, mutta Guri-saarella näyttäisi olevan todellinen kompositio, sillä sen kuvat vastaavat kalevalaista munamyyttiä. Guri-saaren kuvat on julkaistu monessa yhteydessä, mm. Eero Aution tutkimuksessa *Karjalan kalliopiirroset*, s. 42–44. Helsinki 1981.

Piirros on ajalta noin 4000–3500, joten myytti lienee paljon vanhempi kuin kalevalainen asu; sitä edellä otaksuinkin.

Kuva 1. Äänisjärven Guri-saaren kallio-
piirrosten arvellaan esittävän kalevalaisista
kansanrunoistakin tunnettua myyttiä sukel-
tajalinnusta, alkulinnusta, joka loi maan
nostamalla nokallaan mutaa meren pohjasta
(A. A. Formozov; K. D. Lauskin). Ruskeaan
munanmuotoiseen läiskään, joka erottuu
selvästi muusta kalliosta, on kuvattu myytti-
nen, luonnottoman pitkäkaulainen vesilintu
sekä linnun alle munantapainen pikku läiskä
ja kulkeva kuu ynnä kaksi hirvi eläintä.
Viimeksi mainittuja lukuun ottamatta motiivit
vastaavat munamyttiä, sen sukeltaja-
varianttia. Ongelmana kuitenkin on, etteivät
Äänisen piirrokset juuri esitä kohtauksia –
on tosin poikkeuksia – vaan yksittäisiä
kohteita, jotka on uurrettu kallioon
välittämättä aikaisemmista kuvista. Koko-
naisuutta eivät muodosta Gurinkaan piirrokset,
lintua ja munaa lukuun ottamatta, mutta

myyttisinä ne ovat luonteeltaan kyllä kalevalaisiin säkeisiin verrattavissa. Lisäksi ne ilmeisesti suomen-
sukuisten heimojen, Ääniselle siirtyneiden volgansuomalaisten piirtäminä rinnastuvat varhaisuoma-
laiseen ja siten kalevalaiseenkin myyttiperinteeseen. Jos tulkinta on oikea, munamytti ja sen sukeltaja-
variantti ajoittuvat suunnilleen vuosiin 4100–3500, Äänisen kalliopiirrosten aikaan. Motiivienakin
näkökulmasta ne kuvastavat puhdasta pyyntikulttuuria. Kuva teoksesta Eero Autio, *Karjalan
kalliopiirrokset*.

Munamytti on esitetty myös Slovakian Vučedolin saviastian koristeena 4. vuosituhannen lopulla tai kolmannella vuosituhannella. Sen munakuvioissa näkyy myytinmu-
kainen kerrosrakente ja siinä on kuvattu lisäksi auringon ja tähtien synty. Munamyttin
alue ulottui Kreikasta ja Egyptistä Tyynelle merelle ja Pohjois- ja Etelä-Amerikan länsi-
rannikolle. Suomeen se omaksuttiin etelästä, aroilta tai Balkanin suunnasta, kuten Martti
Haavio karttansa piirsi.⁴

Sukeltajamytti

Toisen kalevalaisen myytin mukaan kaiken alkuna oli alkumeri ja alkulintu, joka loi
maan meren pohjasta nokallaan nostamastaan mudasta. Teema näyttäisi esitetyn satoja
kertoja Äänisen kalliopiirroksissa. Niissä alkulintu oli joutsen, Äänisen kalliopiirrosten
yleisin aihe, 44% kaikista piirroksista. Monet joutsenet ovat liioitellun pitkäkaulaisia,
mikä seikka todistaa ne myyttilinnuiksi; joutsenten täytyi olla tavattoman pitkäkaulaisia
ulottuakseen meren pohjan mutaan. Joutsenkuvien suuri luku osoittanee, että kuvia
piirrettiin pitkän aikaa, ehkä jokavuotisen joutsenjuhlan/maailmansyntyjuhlan(?)
riittisymboleiksi. Joutsenkuvat ajoittuvat summittain vuosiin 4000–3500. Niistä
päättellen Äänisellä näyttäisi vallinneen sukeltajamytti, vaikka munamyttikin kaiketi
tunnettiin. Äänisen kalliokuvat ovat ilmeisesti Ylä-Volgan suomalaisten uurtamia.⁵

⁴ Martti Haavio, *Väinämöinen*, s. 77. Helsinki 1950.

⁵ Äänisen kalliopiirrokset ovat olleet jo parin vuosisadan ajan arkeologisen tutkimuksen kohteena. Erityisen laajaa inventointia ja dokumentointia suorittivat virolaiset tutkijat v. 1982–2008 professori

Kuva 2. Myyttinen joutsen Besov Nosin piirroskalliassa Äänisen itärannalla Eve Selisaaren taidokkaasti ja herkästi liituamana. Vartalon epäluonnolliset kaariviivat viitannevat linnun pyhyteen ja pitkä kaula erityisesti sukeltajamyyttiin, sillä kun alkulintu, tässä siis joutsen, ei sukella, se tarvitsi tavattoman pitkän kaulan ulottukseen alkumeren pohjaan. Väinö Poikalaisen kuva vuodelta 2004, teoksesta Unto Salo, *Olevaisuus ja sen valtius*, 2012.

Eläinjumaluuksista ihmisjumaluuteen

Neljäs vuosituhat oli vielä pyyntikulttuurin vanhojen jumaluuksien aikaa. Niihin kuului-ivat karhu ja hirvi sekä valtava ukkoskotka, todellinen *pahanilmanlintu*. Niiden varainen luontokeskeinen maailmanselitys vallitsi vanhan maailman kulttuureissa aina viidennen vuosituhannen alkuun, jolloin kuitenkin tapahtui muutos. Siitä selittyvät ne järkälerakenteet, megaliitit, joita läntisellä Välimerellä ja atlanttisessa Euroopassa alettiin tuolloin pystyttää.⁶ Ne näet julistivat kulttuurien pyrkimystä luonnosta erottautumiseen, kulttuurin ikuiseen säilymiseen ja pysyvyyteen, pyrkimystä luonnonherruuteen, taval- laan siihen, jonka varhaiskreikkalaiset kehittivät Prometheus-myytiksi; olennaisena erona tosin oli se, että Prometheus kapinoi antropomorfisia jumaluuksia vastaan, niitä, joiden synty ilmeni juuri megaliittien pystyttämisenä. Näiden ilmaisema kapinointi ehdotonta luontoriippuvuutta vastaan oli mahdollista vasta siinä vaiheessa, kun varhainen viljely ja paimennus olivat vapauttaneet ihmisen tietystä määrin luonnon absoluuttisesta määräysvallasta. Tästä megaliittien todisteet alkavat siis 5. vuosituhan- nen alussa Euroopan reunoilla julistaa.

Mutta muutoksen täytyi tapahtua myös megaliitti-Euroopan ulkopuolella, sillä taivasta ja säätä alkoi laajoilla alueilla, mm. Lähi-Idässä ja pohjoisemmilla aroilla hallita ihmis- hahmoinen ilmanjumaluus. Se löi salamoita kivisellä vasarakirveellään ja alkoi tähyttää myös länteen. Sen vasarakirveet ilmaantuivat Skandinaviaan viljelevän talouden myötä jo 5. vuosituhannen lopussa. Suomen tämä mullistus saavutti kuitenkin vasta noin 3200, jolloin maamme etelä, lounais- ja länsivyyhykkeelle levisi kantaeurooppalainen karjan- hoitokulttuuri, vasarakirveskulttuuri, ja valtasi sen, silloisen suomalaisvyyhykkeen. Sen mukana taivaan valtasi uusi ihmishahmoinen sääjumala. Vasarakirveskulttuurin tulo

---

Väinö Poikalaisen organisoimina ja johdolla, niin että Äänisen kalliopiirroksista on nykyisin tiedossa sekä kokonaiskuva että täsmällisesti dokumentoidut detaljit. Inventoinnista on toistaiseksi julkaistu yksi laaja nide, mutta myös toinen on jo pitkälle valmisteltu; julkaisijana professori Poikalainen ja professori Enn Ernits. Poikalainen on julkaissut myös tiiviin katsauksen Äänisen kalliopiirroksiin: *Rock art of lake Onega*. Tartu 2004.

⁶ Megaliiteista esim. tutkimuksissa Unto Salo, *Olevaisuus ja sen valtius*, 2012, sekä Tuoni, *Pohjola, Taivas*, 2012; molemmat painossa.

aiheutti kampakeraamiselle suomalaisasutukselle kohtalokkaan iskun, joskaan ei hävittänyt sitä täysin.⁷

Muutaman vuosisadan kuluttua, kolmannen vuosituhannen alkupuolella kantasuomalainen asutus alkoikin iskusta tointua, ja kun ilmasto kaiketi muuttui ulkolaidunnuksen varassa eläville vasarakirvesyhteisöille kohtalokkaaksi, osat vaihtuivat. Kolmannen vuosituhannen puolimaissa tai hiukan myöhemmin kampakeraaminen asutus sulautti vasarakirvesväestön rippeet, mutta omaksui samalla suuressa määrin vasarakirveskulttuurin piirteitä, muun muassa pienkarjan hoidon ja vähäisen viljelyksen, ei kuitenkaan sen hautaustapoja eikä sen ilmanjumalaakaan. Tämän oli kampakeraaminen asutus aikaisemminkin torjunut, toisin kuin Sisä-Suomen saamelaisasutus; se näet jatkoi entistä elämäänsä vasarakirvesvaltauksen ulkopuolella, kärsimättä tämän valtauksesta.

Uusi sään- ja ilmanjumaluus suomalaisten taivaalla

Mutta asenteet muuttuivat siis vasarakirveskulttuurin loppuvaiheessa suopeammiksi myös rannikkoalueen suomalaisvyöhykkeellä. Niillä alettiin myös valmistaa uuden ilmanjumalan aseita, latteita reikäkirveitä, mutta ei Suomen vasarakirveskulttuurin mukaisia. Kiukaiskulttuurin latteat reikäkirveet eivät näet jatka tämän vasarakirvesperinnettä, vaan palautuvat virolaiskirveisiin ja nämä puolestaan eräissä piirteissään Ylä-Volgan fatjanovokulttuuriin. Voidaan siten ajatella, että nämä yhteydet ulottuivat välillisesti arojen arjalaisalueelle, kuten eräät mytologiset arjalaislainat. Näistä sanat *jumala*, *vasara* ja *taivas* liittyvät uuteen ihmishahmoiseen sään- ja taivaanjumalaan ja hänen valtapiiriinsä, *sampo* ja *sarajas* taas uuteen maailmankuvaan.

Viimeksi mainitut osoittavat, että ihmisen asumaa maata pidettiin pyöreänä kiekkona, jota ympäröi maailmanvirta, kreikkalaisten Okeanos, uuden lainasanan mukaan Sarajas. Samaan yhteyteen kuulunee, arvelen, balttilaiseksi aikaisemmin selitetty *ääri*, `reuna`, yhteydessä *maan ääri*, `orbis terrarum`. *Taivas*, uuden ilmanjumalan valtapiiri, erotti entisestä jäsentymättömästä *ilmasta* erilleen kuvun, jossa uusi ilmanjumala asui ja jota hän vallitsi mutta jossa myös ”aurinko” ja kuu kulkivat ja tähdet säteilivät; kiinteänä *ilman kantena* sitä oli pidetty jo aikaisemminkin. Näistä uusista termeistä ja myös arkeologiasta ilmenee, että aroilla ja niiden pohjoispuolella asuvien arjalaisten vaikutus ulottui Suomeen yllättävän vahvana; se näkyy muidenkin elämänalueiden arjalaislainoina. Myös uuden ilmanjumalan nimi *Ilmamo* on ymmärtääkseni kaakkois-eurooppalaisen taivaanjumalan nimen suomalainen käännöslaina: sen alkuosa *ilma* vastaa `taivasta`, joka käsitteenä sisältyy myös kreikkalaisen Zeuksen ja roomalaisen Jupiterin nimiin. Kun ukkosenjumalan germaanisiin nimiin *Tor* tai *Donner* sisältyy jyrinän merkitys, *Ilmamo* ei voi selittyä läntisten nimien käännökseksi. Suomalaisten uskomus *tammeen* jumalan puuna saa niin ikään vastineensa Itämeren itäpuolelta ja Kaakkois-Euroopasta, ainakin Itä-Baltiasta ja Kreikasta. Ilmamon kaakkoiset juuret selittävät lisäksi sen, ettei skandinaavinen *Tor* kyennyt myöhemminkään valtaamaan Suomen taivasta.

---

⁷ Lähi-Idän kansojen ja indoeurooppalaisten säänjumalan historiasta esim. tutkimuksessa Unto Salo, *Olevaisuus ja sen valtiut*.

Kuva 3. Uno Harva totesi 1948 (*Suomalaisten muinaisuusko*), että eräät kalevalaiset säkeet säilyttivät tietoa linnunhahmoisesta ukkosen- ja ilmanjumaluudesta, kotkasta, joka lensi jo kantaeurooppalaisten mutta myös eräiden myöhäisten paleosiperialaistenkin kansojen taivaalla. Se olikin kaiketi alkuperäinen ilmanjumaluus, pyyntikulttuurien eläinjumaluuksia. Siinä kulttuurin murroksessa, joka neoliittiajalla vapautti lauhkeampien vyöhykkeiden yhteisöt aikaisemmasta ehdottomasta luonto-riippuvuudesta, ukkoskotkat alkoivat korvautua ihmishahmoisilla salamaniskijöillä, ja joiden kiviaseet, *vasarat*, osoittavat, että näin tapahtui myös Euroopan havumetsävyöhykkeen suomalaisheimojen taivaalla. Kiviset vasarakirveet, joita ei voitu käyttää mihin-

kään työstöön, ilmaantuivat Skandinaviaan jo viidennen vuosituhannen lopulla, Suomeen tuhatkunta vuotta myöhemmin tänne muuttaneiden kantaeurooppalaisten vasarakirvesheimojen tuomina. Vasarakirvesheimot valtasivat näet täällä lähes tuhatkunta vuotta aikaisemmin saapuneiden varhaisuomalaisen asutusalueen ja aiheuttivat sille kohtalokkaan iskun. Se omaksui uuden jumaluuden vasta vasarakirveskulttuurin hävittyä, eikä silloinkaan tšekäläisen vasarakirveskulttuurin jumaluutta, vaan Virosta muuttaneen myöhäisen asutusaallon tuoman arojen arjalaisjumaluuden. Siitä todistavat kiukaikskulttuurin latteat reikäkirveet, ilmeisesti kolmannen vuosituhannen jälkipuolelta. Sen jälkeen kantasuomalaisten taivasta hallitsi kivisellä reikäkirveellä, *vasaralla*, salamoita lyövä ihmishahmoinen ilmanjumaluus, *Ilmamoinen*, myöhemmin *Ukoksi* nimitetty. Vasarajumalan valtius kesti suunnilleen raudan tuloon asti, vuoden 500 eKr. tienoille. Kuvassa ukkosjumalan kuparivasara Itä-Venäjäältä ja sen alla Huittisista löydetty kivinen vasarakirves, kuparivasaran kiveen siirretty jäljitelmä, suunnilleen viiden vuosituhannen takaa. Museoviraston ja Satakunnan Museon kokoelmat.

Taivaan kupu

Taivaan kupu uskottiin näköhavainnon mukaan kaikkialla pyöreäksi, Suomessakin. Se uskottiin myös kiinteäksi, kuten osoittaa vanha nimitys *ilman kansi*; se palautuu todennäköisesti jo 4. vuosituhannelle. Myös Raamatun luomiskertomuksen mukaan taivaalla oli kiinteä kansi, vanhan raamatunkäännöksen mukaan *taivaanvahvuus*, latinaksi *firmamentum*. Samanlaisesta käsityksestä todistaa germaaninen *himmel*-sanue, sillä se palautuu kantaeurooppalaiseen originaaliin, merkitykseltään `peittää kivellä`. Tällaisten käsitysten analogisena taustana lienee ollut maallinen arkkitehtuuri.⁸

⁸ Kreikkalaisten pronssikautista kosmologiaa ilmentää hyvin havainnollisesti Mykenen tunnettu leijonaportti 1200-luvulta eKr. Siinä on kuvattu korkealle, varmaankin pyhälle jalustalle pystytetty pylväs, jota vartioi kaksi takajaloilleen kavahtanutta leijonaa. Aiheen täytyy olla myyttinen, tuskin muu kuin taivaankannen kannattaja. Kun itse kansi koostui, kuten kohokuvasta ilmenee, pylvään kannattamista pitkittäisistä ja poikittaisista pölkkyistä/tukeista/parruista, se ymmärrettiin maallisen arkkitehtuurin, sen katto-rakenteiden kaltaiseksi. Ja näiden tavoin sitäkin kannattelemaan tarvittiin kookas pylväs / kookkaita pylväitä; kalevalainen perinne nimittää niitä *ilman pieliksi*. Kun taivaan kansi oli suunnattoman painava jo äärettömän laajuutensa vuoksi, mutta myös siksi, että sen päällä aaltoili yhdeksän merta, vallitsi yleinen pelko sen romahtamisesta, sillä seurauksena olisi maailmanloppu. Sen vuoksi taivaan kestävyyttä koetettiin vahvistaa kulttipylväillä ja vuosittain uhrattavilla tukipuilla, kuten saamelaisten tiedetään tehneen.

Joka tapauksessa materiaallinen ja suunnattoman luja taivaankansi oli välttämättömyys, sillä taivaankannen yläpuolella lainehti meri, oikeammin useitakin; taivaankannen täytyi siis oman painonsa lisäksi kantaa niidenkin suunnaton paino. Raamatun luomiskertomuksenkin mukaan Jumala erotti vedet vesistä juuri taivaanvahvuuden avulla. Tällaisten uskomusten vuoksi monissa kulttuureissa pelättiin suunnattomasti taivaan romahtamista; se olisi ollut maailmanloppu. Kun lisäksi maailmanjärjestystä ylläpitävät voimat personoitiin, oli syytä pelätä, että ne väsyisivät, minkä vuoksi niitä oli mahdollisuuksien mukaan voimistettava ja autettava. Kalevalaisenkin tradition mukaan taivasta kannattamaan tarvittiin pylväitä, *pieliä*. Väinämöisen ja Joukahaisen sanailusta ilmenee, että *ilman pielet* sijaitsivat taivaankuvun reunoilla, jotka laskeutuivat maahan. Joukahainen kerskaa olleensa seitsemäntenä urosna ilman pieliä pistettäessä, mutta Väinämöis-myytin mukaan se oli valhe, sillä myytti esittää Väinämöisen itsensä ilman pielien pistäjäksi. Kun varsinaiskampakeramiikan lintufriisit osoittavat, että varhaiskantasuomalaiset tunsivat jo neljännen vuosituhannen alkupuolella myytin elämän vedestä, nektarista, *linnunmaidosta*, jota saatiin taivaan reunan takaisesta lintukodosta, tuntuisi myös uskomus ilman eli taivaan pielistä palautuvan yhtä kaukaiseen menneisyyteen.⁹ Samalle vuosituhannelle, ellei jo viidennelle, vievät myytin Keski-Euroopan nauhakeraamiset linnunmuotoiset kulttiastiat; elämänvettä toivat jumalille näet linnut, mihin suomalainen *linnunmaitokin* viittaa. Pielien kannattama ilman kansi kuuluneen Suomen varhaiskantasuomalaisillakin jo 4. vuosituhannelle kuten muuallakin Euroopassa.

Ilman pielet kannattivat siis ilman kantta ja takasivat osaltaan maailmanjärjestyksen säilymisen. Mutta ne jättivät selittämättä, miksi öinen tähtitaivas, kirjokansi, kiersi Pohjantähden ympäri; ilmiölle ei ollut kulttuureissa analogiaa. Se saatiin, kun Mesopotamiassa keksittiin vankkurit, ajoneuvo, joka kulki akselinvaraisilla pyörillä; vankkurien synty ajoitetaan 4. vuosituhannen viimeisille vuosisadoille. Keksintö oli maailmanhistoriallinen ja aloitti maaliikenteessä, maakuljetuksissa uuden aikakauden, ensin aroilla, sitten muissakin maastoissa, kun niihin opittiin raivaamaan vankkureille tarkoitettuja teitä. Keski-Euroopasta siitä on todisteita jo 3. vuosituhannelta.¹⁰

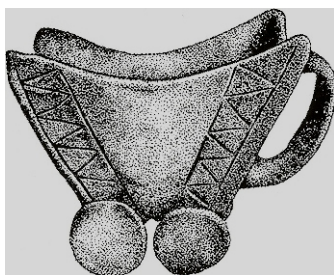
Mutta vankkurien akseli- ja pyörärakenne oli erinomaisen tärkeä myös maailmankuvan kannalta, sillä tähtitaivaan pyörimisliike kävi nyt ymmärrettäväksi: taivas ja maa muodostivat pyöräparin, jonka akselina oli myyttinen taivaankannattaja. Toinen pyöristä, maa, pysyi kuitenkin paikallaan, joten vain valtava ilman kansi pyöri. Luulin täten keksineeni uuden kulttuuripiirteen, mutta sitten totesin Uno Harvan tutkimuksista, että analogia oli jo vuosituhansien ikäinen. Jo intialaiset myytit ylistivät näet Višnu-jumalaa siitä, että hän oli asettanut ilman kannen pyörimään myyttisen akselin varaan; intialainen perinne palautui ainakin toiselle esikristilliselle vuosituhannelle.¹¹ Öisen kirjokannen kiertoliike oli saanut ymmärrettävän myyttiselityksen, varmaankin

⁹ Olen käsitellyt myyttiä *elämän vedestä*, suomalaisen perinteen *linnunmaidosta* tutkimuksessa *Olevaisuus ja sen valtius*. Myytti ajoittuu linnunmuotoisista astioista päätellen Euroopassa ja Lähi-Idässä ehkä jo viidennelle ja joka tapauksessa neljännelle vuosituhannelle, ja itämerensuomalaisessa kulttuuripiirissäkin kampakeraamisten lintufriisien mukaan aikaan noin 4100–3500.

¹⁰ Pyörän ja vankkurien keksimisestä ja pyörällisten ajoneuvojen tunnetuksi tulosta esim. Salo, *Olevaisuus ja sen valtius*. Detaljitietoja hakusanassa *Wagen*, teoksessa Jan Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Band II (L – Z). Prag 1969.

¹¹ Uno Harva, *Altain suvun uskonto*, s. 32. Porvoo 1933.

viimeistään kolmannen vuosituhannen puolimaissa. Kantasuomalaisen maailmankuvaan se omaksuttiin kolmannen vuosituhannen jälkipuolella tai lopussa, kiukaiskulttuurin alkuvaiheissa, ilmeisesti osana uutta arjalaislähtöistä maailmankuvaa ja sen keskeiselementtiä, uutta ihmishahmoista ilman- eli taivaanjumala Ilmamaa. Ilmankansi muuttui nyt taivaankanneksi, jota kannatti myyttinen *sampo* Pohjantähden, taivaan navan kohdalla. Nimitys oli sen pelottavan valtavuuden vuoksi deminutiivi, johdettu pystyä pylvästä merkitsevistä *sampaasta*, jonka etymologinen tutkimus on pitkän keskustelun jälkeen osoittanut arjalaisperäiseksi lainasanaksi. Ajoitukseltaan se rinnastuu kiukaiskulttuurin latteisiin reikäkirveisiin, jotka selittyvät arjalaisperäisen taivaanjumala Ilmamon aseiksi ja ajoittuvat kiukaiskulttuurin syntyvaiheisiin.¹²

Kuva 4. Vankkurit, jotka liikkuvat kahden pyöräparin ja akselin varassa, keksittiin Kaksoisvirtain maan eteläosassa Urissa vuoden 3200 tienoilla. Keksintö oli maailmanhistoriallinen, sillä se mullisti maaliikenteen ja kuljetuksen: raskas laahauskatka vaihtui akselien vähäiseen hankauskitkaan. Vankkureilla ajeltiin tasaisilla aroilla, luontaisilla maanteillä, ja aroja pitkin niiden käyttö levisi 3. vuosituhannella. Unkariin asti, mutta jo samalla vuosituhannella teitä opittiin raivaamaan myös Keski-Euroopan metsiin. Pyörien ja akselin idea johti myös uuteen maailmanselitykseen: kun maa ymmärrettiin pyöreäksi levyksi ja taivas pyöreäksi kuvuksi, oivallettiin, että maa ja taivas muodostivat ilmeisesti pyöräparin, joita yhdisti suunnattoman vahva ja korkea akseli. Sen päällä oli Pohjantähti, jonka ympäri yötaivas näytti pyörivän, mistä pääteltiin, että toinen pyörä, maa, pysyi paikallaan. Intialaisessa perinteessä tästä uudesta kosmologiasta on todisteita jo toisen vuosituhannen puolimaista ennen ajanlaskun vaihdetta, mutta sen täytyy juontua jo paljon varhaisemmalta ajalta. Näin päätelen siitä, että myyttistä maailmanpatsasta merkitsevä *sampo*, suomen kielessä arjalainen lainasana, rinnastuu muihin myyttisiin ja kosmologisiin arjalaislainoihin ja ajoittuu näiden mukana kiukaiskulttuurin varhaisvaiheisiin, kenties jo kolmannen vuosituhannen loppuun. Kuvassa vasemmalla savesta poltetut pienoismallit Unkarista, hautalöytö Sigetszentmártonista, oikealla piirros nelivaljakon vetämisestä sotavankkureista, Urissa Eufraatin alajuoksulta löydetyn kuvan mukaan. Kuvat teoksista Stuart Piggot, *Ancient Europe*, 1964, ja Joachim Herrman, *Lexikon früher Kulturen*, 1984, *Wagen*.

Taivaan takominen

Maailmankuvan kehitys ei tietenkään päättynyt sammon varassa pyörivään taivaaseen, tilanteeseen nelisen vuosituhatta sitten. Kesti kuitenkin suunnilleen tuhatkunta vuotta, ennen kuin Ilmamoinen oli karkottanut taivaalta vanhat eläinjumaluudet ukkoskotkan ja tuulihirven; karhujumaluus jäi elämään 1800-luvulle asti. Näyttää siltä, että uusia muutoksia tapahtui vasta ajanlaskun vaihteen jälkeen. Niistä merkittävimpiä oli taivaan-

¹² Kalevalaisten runojen suosituin arvoitus on ollut ”Sampo”, sillä siitä on kirjoitettu suuria ja pieniä teoksia sekä lukuisia artikkeleita. Näistä esim. teoksessa Salo, *Olevaisuus ja sen valtiut*, sen luvussa *Sampo*. Usko taivasta Pohjantähden kohdalla kannattavaan valtavaan pylväeseen on ollut yleiseuraasialainen ja palautuu Suomessakin jo kolmannen vuosituhannen lopulle, joko kiukaiskulttuurin alkuun tai alkupuolelle. Siitä todistavat Keski-Euroopassa myös lukuisat pronssikautiset korut ja kulttiesineet ja eräät kulttikuvatkin. Suomeen sampomyytti omaksuttiin arojen arjalaisilta.

takomisyytti, jonka suomalaiset omaksuivat Skandinaviasta, ilmeisesti Suomen lounaisrannikolle asettuneita kantaskandinaaveilta. Sen myötä Ilmamoinen muuttui seppäheerokseksi ja hänen nimensä *-mo* tai *-moinen* -loppu vaihdettiin skandinaavisen *-re*-johtimen suomalaismuotoon *-ri*, johon lisättiin useimmiten myös deminutiivinen *-nen*. Kun skandinaavinen johdin palautuu latinan *-arius*-johtimeen, se lienee omaksuttu vasta 200-luvulla, jolloin germaanit joutuivat aikaisempaa intensiivisempiin kosketuksiin roomalaisen kulttuurin kanssa. Siksi arvelen, että suomen *-ri*-johdin ajoittuu vasta vuoden 300 tienoille, jolloin Ruotsista näyttää lounaisrannikolle saapuneen uusi maahanmuuttoaalto, ja juuri sen tuomaksi tuntuisi sopivan myös myytti sammon ja taivaan takomisesta; myytin skandinaavista alkuperää ei tarvinne epäillä. Myytti merkitsi tietystä määrin maailmankuvan muutosta. Taivaan kansi oli aikaisemminkin uskottu kiinteäksi, mutta kun se myytin mukaan taottiin, sen täytyi olla nimenomaan rautaa; kiveä ei näet muokattu takomalla eikä pronssiakaan. Onkin mahdollista, että Ilmarisesta tuli luojajumala vasta tämän myytin mukana, vaikka jumala hän oli kyllä jo Suomen taivaan vallatessaan. Samalla hänen ansiokseen luettiin myös taivaan tähdittäminen, vaikka tähdet munamyytin mukaan syntyivät alkumunan räjähtämisestä. Taivaantakomisyytin läntisen alkuperän mukaisesti Agricola mainitseekin Ilmarisen hämäläisten jumalaksi.¹³

Väinämöisen sankaruus

Toinenkin maailmansyntymyytin muutos ajoittunee ajanlaskun vaihteen jälkeiseen rautakauteen, nimittäin Väinämöis-myytin kehitys. Väinämöinen oli nimestään päätellen vanha hiljaa virtaavan veden jumaluus, ehkä jo myöhäiskivikautinen. Vedenvieristen niittyjen mukaan hän sai tähtiattribuutikseen viikatteen, kun viikatteiden käyttö joskus ajanlaskun vaihteessa alkoi levitä Suomeen. Sitten Väinämöisestä kehittyi suoranainen kansallissankari, niin että hänen ansiokseen luettiin melkein kaikki se hyvä, mitä ajatella saattoi (M. A. Castren). Tällainen kehitys tapahtui Muinais-Hämeessä, Kokemäenjoen vesistöalueella, sillä Mikael Agricola, jolla oli 1500-luvulla eläneenä selvempi käsitys pakanajumalista kuin meillä, mainitsee Väinämöisen nimenomaan hämäläisten jumalaksi. Agricolan tietoa tukee se, että *väinä*-alkuiset paikannimet keskittyvät vanhaan Ylä-Satakuntaan, kuten Jalmari Jaakkola korosti. Niistä läntisimmät tunnetaan Kiikasta, vanhasta Tyrväästä, nykyisestä Sastamalasta, josta niiden tiheä alue jatkuu Maakunta-Hämeen rajoille, mutta ei sanottavasti tämän puolelle. Ne eivät tietysti kerro Väinämöisestä suoranaisesti, mutta osoittavat alueen, jolla nimen alkuosa oli asutuksen varhaisvaiheissa elävää kansankieltä. Väinämöis-traditio tuntuisi siten kehitetyn vanhassa Ylä-Satakunnassa; Satakuntahan oli Muinais-Hämeen länsiosasta omaksi maakunnakseen organisoitunut alue. Kun Kokemäenjokialueen eli Muinais-Hämeen suomalainen asutus syntyi 300-luvulla, Väinämöinen on ilmeisesti kehitetty varsinaiseksi myyttisankariksi vasta jonkin verran myöhemmin, todennäköisimmin merovinkiajalla (550–800), suomalaisuuden suuren nousun aikaan, ja tietysti kehitys jatkui viikinkiajallakin. Täten asutushistoria osoittaa Väinämöis-myytin taivaantakomis-myyttiä myöhemmäksi.¹⁴

¹³ Suuressa teoksessaan *Suomalaisten muinaisusko* Uno Harva osoitti jo 1948, että myytti taivaan takomisesta omaksuttiin Suomeen Skandinaviasta, lähinnä siis Ruotsista. Jatkoisin Harvan ajatusta ajoittamalla myytin kielihistorian avulla rautakauteen ja asutushistorian taustoihin vedoten ilmeisesti 300-luvulle; tällöin *Ilmamoinen* lienee tullut *Ilmarinen*.

Väinämöisen palvonnassa ilmeisesti kehitettiin sekin myytti, joka kuvaa Väinämöistä veden alkujumaluutena. Kuvaamalla Väinämöisen meren ja maankin muokkaajaksi rautakautinen myytinmuuttaja riisti siis maan luomisen kunnian sukeltajalinnulta, Äänisen piirrosten joutsenelta, kuten Matti Kuusi totesi. Hän lisäsi, että kun nimi *Joukahainen* merkitsee joutsenta, on mahdollista, että Väinämöisen ja Joukahaisen riita, josta kalevalaiset runot kertovat, palautuukin tähän roolinriistoon. Joka tapauksessa on epäloogista, että muutettu myytti kuvaa, miten Väinämöinen loi meret ja rannat jouduttuaan Pohjolan-matkallaan mereen, koska niiden täytyi olla olemassa jo sitä ennen. Satakuntalainen laulaja ei siis kyennyt liittämään Väinämöisen luojajumaluutta saumatta maailmansyntymyyttiin.

Unto Salo

Professor emeritus. Turun yliopisto
unto.salo (apud) kolumbus.fi